

EEN TOEVLUCHTSOORD VOOR DE 'ARME' ADEL

VERANDERINGEN IN DE TOELATING VAN RIDDERBROEDERS TOT DE DUITSE ORDE IN DE VIJFTIENDE EEUW

J.A. Mol

Inleiding

Een aristocratische corporatie in verval: zo is de Duitse Orde gekwalificeerd voor de periode 1410-1466.¹ Crisis, neergang en verval: dat zijn de termen die voor de gehele vijftiende eeuw op de Orde toegepast zijn en nog toegepast worden.² En inderdaad, deze broederschap wiens taak het was de christenheid tegen haar vijanden te verdedigen, kreeg het in de vijftiende eeuw moeilijk met haar bestaan. Althans in de Baltische gebieden waar zij haar voornaamste werkterrein had gevonden. Sinds de grootvorst van Litouwen in 1387 zich tot het christendom had bekeerd, vielen hier immers weinig heidenen meer te bestrijden. Vanaf die tijd kon de Orde niet meer doen dan de kruisvaardersstaten die zij had gesticht, verdedigen tegen haar machtige katholieke burens Polen en Litouwen. Zij moest dat nu ook op eigen kracht doen, zonder steun van de West-Europese adel, die in de veertiende eeuw nog jaar in jaar uit naar Pruisen was getrokken om van daaruit op nog niet bekeerde Litouwers te jagen. Alleen de ordetak in Lijfland kon, voorzover ze zich niet moest inzetten voor de overleving van de Pruisische ordestaat, na 1400 voor de christenheid verdienstelijk maken met haar strijd tegen de schismatische Russen. De verpletterende nederlaag bij Tannenberg, die de hoogmeester en zijn ridders in 1410 tegen een Poolse-Litouwse strijdmacht leden, en de vernederende tweede vrede van Thorn in 1466 waarbij de Orde na een dertienjarige burgeroorlog meer dan de helft van haar grondgebied, inclusief haar hoofdkwartier de Marienburg, aan Polen moest afstaan en voor de rest de leenheerschappij van de Poolse koning accepteren, hebben – als ze al niet het einde inluiden van de universele pretentie van de Orde, dan toch haar samenhang ernstig verstoord. Merken we daarbij verder op dat de derde ordetak, georganiseerd in een twaalfstal balijen in het Duitse Rijk en staande onder het gezag van de Duitsmeester, in deze zelfde tijd geconfronteerd werd met een economische depressie en een – per regio verschillend – territorialiseringsproces³, en de sombere achtergrond voor mijn verhaal is geschetst. De vraag dringt zich dan als vanzelf op welke verband gelegd kan worden tussen de politieke en economische moeilijkheden waarmee de Orde werd geconfronteerd, en de veranderingen die in de vijftiende eeuw in haar recrutering optraden.

In dit opstel wil ik niet meer dan het begin van een antwoord formuleren, waarbij ik me qua materiaal beperk tot de meest noordwestelijk gelegen balije van de Orde: die van Utrecht. De benadering blijft evenwel algemeen vergelijkend, wat met zich mee brengt dat steeds ook gegevens over Biesen (het andere Nederlandse bestuursdistrict) en andere balijen in de beschouwing betrokken worden. De lezer moet daarbij voor lief nemen dat het verhaal impressionistisch is. Er is nog zoveel prosopografisch onderzoek voor de Duitse Orde te verrichten, in het bijzonder ook ten aanzien van de balije Utrecht, dat het overmoed zou zijn hier al te precieze

1. Zie de ondertitel bij M. Burleigh, *Prussian society and the German Order. An aristocratic corporation in crisis c. 1410-1466* (Cambridge 1984).
2. J. Voigt, *Geschichte des Deutschen Ritterordens in seinen zwolf Balleien in Deutschland*, 2 dln. (Berlijn 1857/1859) I, 640-641; S. Ekdahl, 'Die Schlacht von Tannenberg und ihre Bedeutung in der Geschichte des Ordensstaates', *Deutsche Ostkunde* 35 (1989) 63-80, 68-70; H. Boockmann, *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Ostpreussen und Westpreussen* (Berlijn 1992) 185.
3. R. ten Haaf, *Deutschordensstaat und Deutschordensballeien. Untersuchungen uber Leistung und Sonderung der Deutschordensprovinzen in Deutschland vom 13. bis zum 16. Jahrhundert* (tweede druk, Göttingen/Frankfort/Berlijn 1954) 52-59.

uitspraken te doen. In het betoog komen eerst de cijfers en de recruteringswijze aan de orde, maar voordat die besproken worden volgen hier enkele inleidende opmerkingen over de Duitse Orde en haar vestigingen in de Nederlanden.

De Duitse Orde en de balije Utrecht

De Duitse Orde was de jongste van de drie grote geestelijke ridderorden.⁴ Haar oorspronkelijke werkterrein was het Heilige Land, waar ze in 1191 was gesticht als hospitaalbroederschap, belast met de opvang van pelgrims en gewonde kruisvaarders uit het Duitse Rijk. Na een aarzelend begin kreeg deze broederschap ter plaatse vele bezittingen toegewezen die ze zelf maar moest zien te verdedigen. Naar het voorbeeld van de Johanniters en de Tempeliers nam ze daarvoor ridder- en serjantbroeders aan, bouwde burchten en bevocht vervolgens de heidenen waar ze maar kon. Zo zetten de broeders van de Duitse Orde in de jaren dertig van de dertiende eeuw ook vaste voet in Pruisen en Lijfland. Na de onderwerping van de daar wonende volken wisten ze er twee nauw met elkaar verbonden staten te creëren van waaruit ze de nog resterende vijanden van de christenheid konden bestrijden. Toen na de val van Acco (1291) gaandeweg duidelijk werd dat het niet snel tot een herovering van het Heilige Land zou komen, verplaatste de hoogmeester zijn zetel in 1309 van Venetië naar de Mariënburg in Pruisen. Sindsdien trad hij behalve als leider van de Orde tevens op als meester van Pruisen en ontwikkelde hij zich tot een souverain landsheer.

Naast deze territoria aan de grenzen van christelijk Europa verwierf de Duitse Orde een groot aantal nederzettingen in het Duitse Rijk en verder nog tal van verspreide huizen en bezittingen daarbuiten. Voor een deel fungeerden die als financierings- en opleidingscentra. Voor een ander deel waren het kloosters en hospitalen met een groot aantal priesters, lekebroeders en zusters, die meer de charitatieve traditie uit de begintijd voortzetten. Die nederzettingen werden in de loop van de dertiende eeuw georganiseerd in balijen: bestuursdistricten van beheerseenheden, gegroepeerd rondom een hoofdhuis met een grote conventsgemeenschap van zowel ridder- als priesterbroeders. Het proces van vorming, splitsing en samenvoeging van balijen was omstreeks het midden van de veertiende eeuw voltooid. Er was toen een twaalfstal over, te weten Bozen, Oostenrijk, Bohemen, Franken, Elzas-Bourgondië, Marburg, Lotharingen, Koblenz, Biesen, Utrecht, Westfalen en Thüringen-Saksen. Vijf daarvan (Bozen, Oostenrijk, Bohemen, Elzas-Bourgondië en Koblenz) kwamen rechtstreeks onder de hoogmeester in Pruisen te ressorteren. Zij werden kamerbalijen genoemd en droegen bij in de kosten van levensonderhoud van de hoogmeester. De overige acht stonden onder het gezag van de Duitsmeester, die eerst in Frankfort zetelde en later zijn hoofdkwartier op slot Horneck aan de Neckar had. Hij dankte zijn positie aan de enorm snelle verspreiding en bezitsverwerving van de Orde in Zuid-Duitsland. Evenals de meester van Lijfland was hij ondergeschikt aan de hoogmeester, maar hij stelde zich in de vijftiende eeuw steeds onafhankelijker van hem op.

Utrecht behoorde niet tot de oudste balijen van de Duitse Orde.⁵ Tot omstreeks het midden van de veertiende eeuw vormde Utrecht met zijn onderhorige kring van huizen nog één geheel met die van Biesen, onder de naam van balije der Nederlanden (*partes inferiores*). Dat wil zeggen, beide kringen werden tot die tijd door dezelfde landcommandeur bestuurd. De in 1220 gestichte commanderij van Biesen in het graafschap Loon was oorspronkelijk het centrum van dit uitgestrekte 'laaglandse' district. In het midden van de veertiende eeuw werd het hoofdhuis van de balije Biesen verplaatst naar Maastricht. Het in 1232 voor het eerst genoemde huis c.q. convent van Utrecht groeide door de stichting van onderhorige huizen pas in de jaren zestig en zeventig uit tot een aparte bestuurskring. (Zie de bijgaande kaart voor de stichtingsjaren of

4. Over het ontstaan en de bloeitijd van de ridderorden, zie: A.J. Forey, *The military orders, from the twelfth to the early fourteenth centuries* (Londen 1992). Handboeken over de Duitse Orde zijn: M. Tumler en U. Arnold, *Der Deutsche Orden. Von seinem Ursprung bis zur Gegenwart* (vierde herz. druk, Bad Münstereifel 1986), en H. Boockmann, *Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte* (derde herz. druk, München 1989).

5. J.A. Mol, 'Vechten of verplegen? Ontstaan en begintijd van het huis en de balije van Utrecht', *Jaarboek Oud Utrecht* 1993, 45-66.

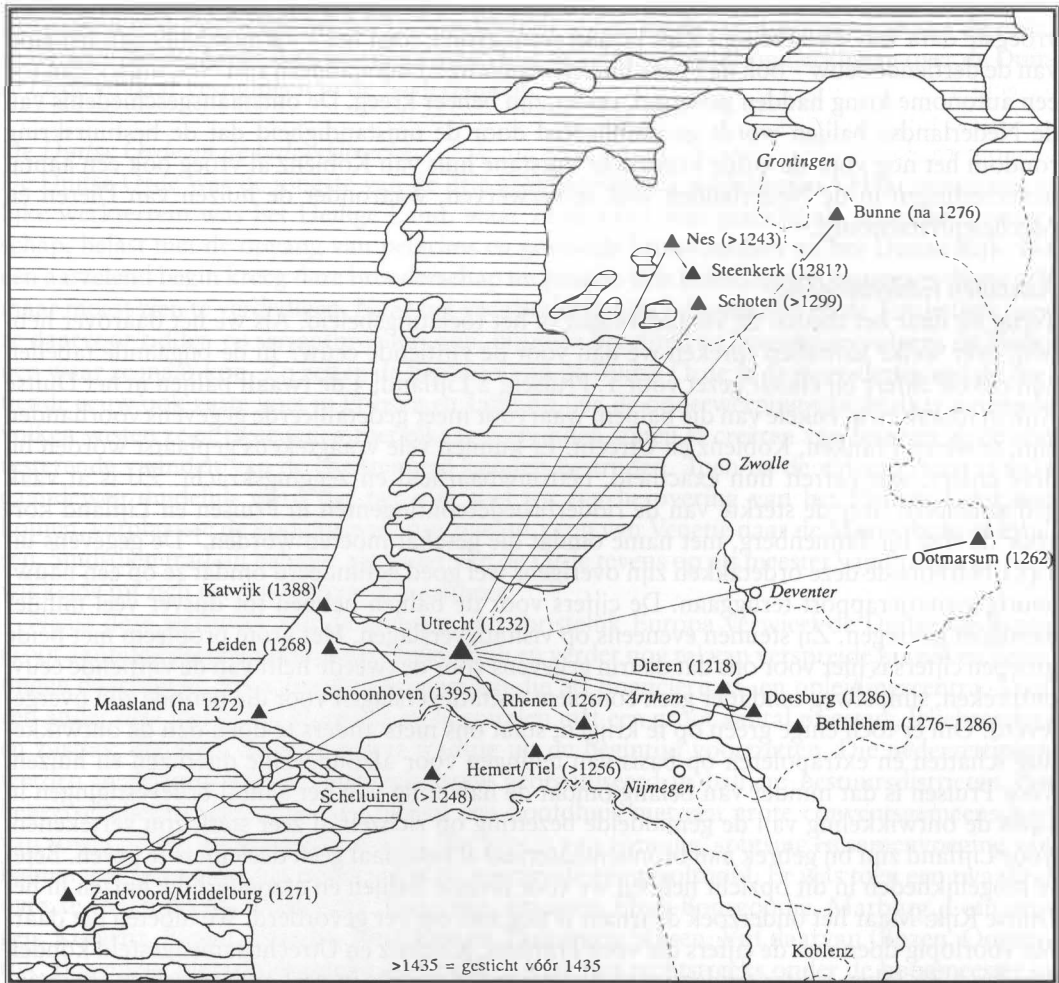
vroegste data van vermelding.) Zijn belang werd groter, toen het – vermoedelijk aan het eind van de dertiende eeuw – ook de Friese huizen rondom de commanderij van Nes, die tot dan toe een autonome kring hadden gevormd, onder zijn beheer kreeg. De ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse balijen wordt gecompliceerd door de omstandigheid dat de bestuurskring rondom het nog voor de vijfde kruistocht ontstane huis van Koblenz al vroeg ook een aantal nederzettingen in de Nederlanden wist te verwerven, waaronder de huizen van Dieren en Mechelen/Pitzenburg.⁶

Aantallen ridderbroeders

Terug nu naar het thema: de veranderingen in het toelatingsbeleid. Als we het daarover hebben, over welke aantallen spreken we dan voor de vijftiende eeuw? In de bijgaande tabellen zijn enkele cijfers bij elkaar gezet voor 1. Pruisen; 2 Lijfland; 3 de twaalf balijen in het Duitse Rijk in totaal; en 4. enkele van die balijen, waarvoor meer gedetailleerde gegevens voorhanden zijn, te weten Franken, Koblenz en Utrecht. Er kunnen vele vraagtekens geplaatst worden bij deze cijfers, wat betreft hun exactheid, betrouwbaarheid en zeggingskracht. Zo is al vaak gediscussieerd over de sterkte van de ridderbroedercontingenten in Pruisen en Lijfland kort voor de slag bij Tannenberg, met name omdat die geschat moeten worden.⁷ De gegevens uit 1451 betreffende deze ordetakken zijn overigens wel goed gefundeerd omdat ze op een nauwkeurig visitatierapport teruggaan. De cijfers voor de balijen hebben tot dusver veel minder aandacht gekregen. Zij steunen eveneens op visitatieverslagen. Het grote probleem met beide groepen cijfers is hier voor ons dat daarin gegevens voor de tweede helft van de vijftiende eeuw ontbreken, simpelweg omdat er geen complete visitatieverslagen voor die periode zijn overgeleverd. Om er toch enige greep op te krijgen, staat ons niets anders te doen dan de ontwikkeling schatten en extrapoleren op basis van tellingen voor afzonderlijke districten en huizen. Voor Pruisen is dat minder van belang omdat de halvering van het aantal ordevestigingen in 1466 de ontwikkeling van de gemiddelde bezetting op zichzelf al zeer sterk zou vertekenen. Voor Lijfland zijn bij gebrek aan bronnenmateriaal al helemaal geen deeltijfers te geven. Beter mogelijkheden in dit opzicht hebben we voor diverse balijen en afzonderlijke huizen in het Duitse Rijk. Maar het onderzoek daarnaar is nog niet erg ver gevorderd. We moeten het daarom voorlopig doen met de cijfers die voor Franken, Koblenz en Utrecht samengesteld konden worden.⁸ Zij lijken echter tendenties te weerspiegelen die we in veel andere balijen terugvinden. Reden om aan hen vooralsnog een meer algemene zeggingskracht toe te kennen.

Welke conclusies kunnen we nu aan deze cijfers verbinden? In de eerste plaats dat de Orde aan de vooravond van Tannenberg althans in het Duitse Rijk een uitgebreide bezetting kende, vergeleken dan met de voorgaande decennia. Overigens lijkt de broederschap tezelfdertijd ook in Pruisen en Lijfland op volle sterkte te zijn geweest. In de tweede plaats kunnen we concluderen dat de Orde er na Tannenberg, tot aan de crisis die tot de dertien-jarige oorlog zou leiden, niet in is geslaagd de gedecimeerde gelederen in Pruisen en Lijfland geheel aan te vullen.

6. Zie hierover: U. Arnold, 'De Duitse Orde in de *partes inferiores*. Ontwikkelingsstructuren en onderzoeksproblemen', in: J. Mertens ed., *Crux et arma. Kruistochten, ridderorden en Duitse Orde*, Bijdragen tot de geschiedenis van de Duitse Orde in de balije Biesen 4 (Bilzen 1997) 175-198.
7. B. Jähnig, 'Der Danziger Deutschordenskonvent in der Mitte des 15. Jahrhunderts', in: B. Jähnig en P. Letkemann ed., *Danzig in acht Jahrhunderten. Beiträge zur Geschichte eines hansischen und preussischen Mittelpunktes* (Münster 1985) 151-184, 156-158; F. Benninghoven, 'Zur Zahl und Standortverteilung der Brüder des Deutschen Ordens in den Balleien um 1400', *Preussenland* 26 (1988) 1-20; K. Militzer, 'Die Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens. Eine Einführung in die Möglichkeiten und Grenzen der Auswertung des Ritterbrüderkatalogs', in: L. Fenske en K. Militzer ed., *Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens* (Keulen 1993) 11-70, 14-16; S. Neitmann, *Von der Grafschaft Mark nach Livland. Ritterbrüder aus Westfalen im livländischen Deutschen Orden* (Keulen 1993) 35-37.
8. De zestiende-eeuwse gegevens in de tabellen 4.1, 4.2 en 4.3 zijn respectievelijk gebaseerd op: D.J. Weiss, *Die Geschichte der Deutschordens-Ballei Franken im Mittelalter* (Neustadt a.d. Aisch 1991) 337; H. Limburg, *Die Hochmeister des Deutschen Ordens und die Ballei Koblenz* (Bonn/Bad Godesberg 1969) 167; en J.A. Mol, *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Leeuwarden 1991) 204-205.

Commanderijen van de Duitse Orde onder de balije van Utrecht, met stichtingsjaren.

In dezelfde tijd is ook het aantal ridderbroeders in de balijen sterk afgenomen. Het valt daarbij op dat die afname voor een belangrijk deel echter gecompenseerd wordt door een toename van het aantal priesterbroeders. Zoals de cijfers voor Koblenz demonstreren, was de daling van het aantal ridderbroeders het sterkst in de balijen die direct onder het gezag van de hoogmeester vielen. In de zeven balijen onder de Duitsmeester, waarvan Franken verreweg het grootste was, werd de afname van het aantal ridderbroeders bijna in evenwicht gehouden door de toename van het aantal priesterbroeders.

Proberen we nu de lijn door te trekken tot circa 1500, dan zien we per balije gevarieerde ontwikkelingen. De kamerbalijen van de hoogmeester – gerepresenteerd in tabel 4.2. door Koblenz – verloren nog meer ridderbroeders. Het totale broederbestand is daar tussen 1410 en 1500 tot minder dan een derde teruggelopen. In de hoofdbalije van de Duitsmeester, Franken, zette de verkleining van het ridderbestand verder door, maar daar steeg aan de andere kant het totaal aantal broeders door een flinke groei van het priesterskorps. Men dient daarbij overigens de laatste cijfers, van 1544, buiten beschouwing te laten omdat die gerelateerd moeten worden aan de wel zeer vergaande gevolgen van de vroege Reformatie en de Boerenoorlog in Zuid-Duitsland. In Utrecht gaat de tendentie in een andere richting, al moet daarbij worden opgemerkt dat de laatste momentopname voor deze balije pas uit 1539 stamt. Uit het Utrechtse archiefmateriaal is mij echter gebleken dat de daling omstreeks de eeuwwisseling daar toch

al ver gevorderd was.⁹ Voor de naburige balijen Biesen en Westfalen is – zo kan uit de literatuur worden opgemaakt – sprake van een voortgezette daling van het ridderbroederbestand, die echter niet zo sterk was als in Utrecht.

Zou ik, uitgaande van deze tendenties, het totaal aantal ridderbroeders in alle balijen tezamen omstreeks 1500 moeten schatten, dan kwam ik uit op een 170 à 180. Alles bijeen minder dan de helft van het aantal in 1410.

Recruterings

Hoe deze teruggang te interpreteren? Friedrich Benninghoven, aan wie ik een deel van mijn cijfers ontleen, is er vrij stellig over: '*Hauptursache ist hier der wirtschaftlich-finanzielle Niedergang, der den Lebensunterhalt der Brueder so stark geschmälert hat, dass ihre Zahl verringert werden musste*'.¹⁰ In die uitspraak schuilen, als ik het goed zie, twee vooronderstellingen. De eerste is dat het niet om een daling als gevolg van een verminderd aanbod gaat (bijvoorbeeld als gevolg van een gebrek aan belangstelling voor het ordelidmaatschap); de tweede, dat de ridders veel duurder in levensonderhoud waren dan de priesters, omdat de daling bij de ene groep althans in de balijen gecompenseerd werd door een stijging bij de andere. Gaat het inderdaad om een bewuste beperking van het broederbestand door de ordeleiding? Dus eerder een dalende vraag dan een dalend aanbod? Voordat we daarover verder filosoferen, is het nuttig eerst iets te melden over hoe en door wie ridderbroeders gewoonlijk in de Orde werden opgenomen.¹¹

In theorie besliste de hoogmeester over de opname van nieuwe broeders, zij het met advies van het generaal kapittel. De statuten laten daar geen twijfel over bestaan. De hoogmeester kon zijn bevoegdheid echter delegeren en deed dat in de praktijk ook. Hier moet evenwel onderscheid gemaakt worden tussen het eigen territorium van de hoogmeester: Pruisen met zijn vijf kamerbalijen, én de territoria onder het gezag van de Duitsmeester en de meester van Lijfland. Aan beide laatste meesters liet de hoogmeester, in ieder geval omstreeks 1400, de recruteringsrecht voor hun eigen ordetakken over.¹²

De Duitsmeester delegeerde zijn recruteringsrecht bij gelegenheid aan de oversten van de verschillende balijen. Zo machtigde Eberhard von Saunshem in 1426 de Utrechtse landcommandeur om zelf 'eerbare lieden in de broederschap van de orde' op te nemen.¹³ Het zal daarbij wel om individuele opnames zijn gegaan. De meester van Lijfland daarentegen hield omstreeks deze tijd het initiatief in eigen hand. Dat moest ook wel omdat hij jonge en gezonde vechtjassen nodig had. Hoe hij die wierf, blijkt uit een verslag over een recruteringscampagne die hij in 1411, kort na de slag bij Tannenberg, liet houden door de landcommandeur van Westfalen, Sweder Cobbing.¹⁴ Dat hij de uitvoering aan deze man opdroeg, ligt voor de hand omdat de meester in kwestie zelf uit Westfalen kwam en Westfalen toen reeds lang de belangrijkste recruteringsregio van de Lijflandse ordetak vormde. Cobbing nu meldt in dat verslag dat hij, door bij zijn ondergeschikte commandeurs naar geschikte kandidaten uit hun verwantschapskring te vragen, in zes weken 33 man bij elkaar kreeg, van wie hij intredebedragen eiste tussen nul en 60 rijngulden. Deze kandidaat-broeders gaf hij onderdak in zijn ordehui-

9. Zie bijvoorbeeld de gegevens voor de commanderijen van Leiden, Middelburg en Schelluinen bij resp. L.E. Loopstra, 'De Leidse commanderij van de Duitse Orde in de middeleeuwen', *Leids Jaarboekje* 1984, 33-59, 50-51; P. Aengenheyster, *Die Kommende des Deutschen Ordens von Middelburg zwischen den Jahren 1248 und 1581* (doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam, 1990) 24, 34; en H. Zuidervaart, *Het Duitse huis te Schelluinen* (Schelluinen 1988) 30.

10. Benninghoven, 'Zahl und Standortverteilung', 18.

11. Voor het volgende steun ik zwaar op Voigt, *Zwölf Balleien I*, 256-279 ('Die Aufnahme im Deutschen Orden'), en K. Militzer, 'Die Aufnahme von Ritterbrüdern in den Deutschen Orden. Ausbildungsstand und Aufnahmevoraussetzungen', in: Z.H. Nowak ed., *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*, *Ordines Militares – Colloquia Torunensia Historica* 6 (Torun 1991) 7-18.

12. Militzer, 'Livländische Zweig', 60.

13. J.J. de Geer tot Oudegein ed., *Archieven der Ridderlijke Duitse Orde, balie van Utrecht*, 2 dln. (Utrecht 1871), nr. 348.

14. *Ibidem*, nr. 345; J.A. Mol, 'Nederlandse ridderbroeders van de Duitse Orde in Lijfland: herkomst, afkomst en carrières', *Bijdragen en mededelingen voor de geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 1-29, 15-16.

Aantallen broeders in de Duitse Orde, eind 14de-begin 16de eeuw

1. Pruisen

ridders	
1410	ca. 700
1438	ca. 450

2. Lijfland

ridders	
1410	300-350
1451	ca. 200

3. De balijen in het Duitse Rijk

	ridders	priesters	serjanten	totaal	overigen*
1379	-	-	-	701	123
1383	-	-	-	662	123
1394	-	-	-	620	86
1410	362	359	57	778	-
1451	226	402	32	660	-

* kapelaans, zusters, proveniers, schoolmeesters, enz.

4. Afzonderlijke balijen

4.1. Franken

	ridders	priesters	totaal
1410	80	53	133
1451	* 52	77	130
1513	41	83	124

* inclusief 1 serjant.

4.2. Koblenz

	ridders	priesters	totaal
1410	37	16	53
* 1451	** 16	23	39
1515	2	13	15

* exclusief het huis van Dieren dat werd verkocht aan Biesen in 1420.

** inclusief 2 serjantbroeders.

4.3. Utrecht*

	ridders	priesters	totaal
1410	ca. 16	31	47
1451**	15	29	44
1539	8	9	17

* exclusief twee huizen in Friesland.

** inclusief het huis van Dieren dat werd gekocht van Biesen in 1434.

zen, tot de laatste gearriveerd was. Daarna liet hij ze naar Lübeck begeleiden, vanwaar ze per schip naar Riga vertrokken.

Het lijkt erop dat de hoogmeester voor Pruisen en zijn kamerbalijen op dezelfde wijze te werk ging. Daarbij moet men bedenken dat Pruisen en die kamerbalijen op het personele vlak als het ware communicerende vaten vormden. Begrijpelijk omdat de hoogmeester in zijn kamerbalijen de oversten en lagere ambtsdragers kon benoemen. Broeders werden daarom in de kamerbalijen vaak pas dan van ambten voorzien als ze zich in Pruisen bewezen hadden, eerst in de strijd en daarna in de administratie.¹⁵ In de balije Koblenz kwamen dus geen jonge ridderbroeders voor.

Evenmin als de meester van Lijfland broeders uit de Lijflandse adel recruteerde, nam de hoogmeester zonen uit Pruisische adellijke geslachten op. Vrijwel al zijn recruten, 95 van de 100, liet hij uit het Duitse Rijk komen.¹⁶ Hij liet daarvoor niet alleen in de gebieden werven die door zijn eigen kamerbalijen werden bestreken maar richtte zich, afhankelijk soms van zijn eigen herkomst, ook op andere delen van het Rijk. De werving kon, net zoals bij de actie die in 1411 voor de Lijflandse meester op touw was gezet, in aparte campagnes geschieden. Zo weten we dat hoogmeester Konrad von Jungingen in 1406 twee van zijn commandeurs naar Duitsland zond om nieuwe broeders op te nemen, in te kleden en naar Pruisen te zenden.¹⁷ Hetzelfde deed Paul von Rusdorf in 1428.¹⁸ Misschien dat de hoogmeester ook wel landcommandeurs met dergelijke campagnes belastte. Daarnaast namen landcommandeurs regelmatig individuele broeders aan voor uitzending naar Pruisen. Zie bijvoorbeeld de aanbevelingsbrief in bijlage 1 met betrekking tot de uitzending van de jonge ridderbroeder Eduard van de Boekhorst naar Pruisen door landcommandeur Herman van Keppel.¹⁹ Soms gebeurde dit ook zonder voorafgaand overleg met de hoogmeester, wat dan problemen kon opleveren als de hoogmeester geen nieuwelingen meer kon plaatsen. Zo kunnen we uit een oorkonde van 1449 vernemen dat een door diezelfde Herman van Keppel aan Dirck Hupertzsz. Wulff gedane toezegging om hem 'in den oirden to cleyden, als de mantel to geven ende dair to redelike ut toe verdighen in Pruysen to trecken' niet gestand blijkt te zijn gedaan; reden waarom Van Keppels opvolger Dirk van Enghusen met hem een schadevergoeding van 25 rijns gulden moest accorderen.²⁰

Hoewel het nog aan grondige prosopografische studies voor de balijen ontbreekt²¹, krijgen we op grond van de namen der broeders in de balijen de indruk dat er toch reeds in 1400 sprake was van aparte inkleding en dus van aparte carrière-circuits: wie voor Pruisen of Lijfland

15. Militzer, 'Aufnahme', 12.

16. H. Boockmann, 'Herkunftsregion und Einsatzgebiet', in: H.Z. Nowak ed., *Ritterorden und Region – Politische, soziale und wirtschaftliche Verbindungen im Mittelalter*, Ordines Militares – Colloquia Torunensia Historica 8 (Torun 1995) 16-17.

17. E. Maschke, 'Die inneren Wandlungen des Deutschen Ritterordens', in: *Geschichte und Gegenwartsbewusstsein. Festschrift für Hans Rothfels zum 70. Geburtstag dargebracht* (Lindau 1956) 147-172, 160; Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin, Ordensfoliant III, 278.

18. 1422: Jähmig, 'Danziger Deutschordenskonvent', 161-162; Ten Haaf, *Deutschordensballeien*, 40. De recruiteringscampagne van 1422 was georganiseerd met het oog op de komende oorlog met Polen. Tot dan toe had Paul van Rusdorfs voorganger, Michaël Kuchmeister, een stop op nieuwe toelatings ingesteld omdat de Orde, vanwege haar hoge oorlogsschulden, te weinig middelen had om nieuwkomers te onderhouden.

19. Andere voorbeelden bij: Ten Haaf, *Deutschordensballeien* 40; en Jähmig, 'Danziger Deutschordenskonvent', 161-163.

20. Archief van de Ridderlijke Duitse Orde, balije van Utrecht, inv.nr. 340. Genoemde Dirck Wulff, aan wie volgens deze oorkonde de toezegging tot opname was gedaan 'omme gonsten ende vrentscap', was ongetwijfeld familie van de 'Pruisische' ordebroeder Hubrecht Wolf, die samen met andere Nederlandse ridderbroeders door het oorlogsgeweld uit Pruisen was verdreven en in 1459 op kosten van de balije in Utrecht verbleef, zeer tot ongenoegen van landcommandeur Jan van Haften, die de hoogmeester verzocht hem en zijn companen weer in Pruisen op te nemen: Geheimes Staatsarchiv Berlin, Ordensbriefarchiv, inv.nr. 15317.

21. Alleen voor de balije Biesen zijn systematisch persoonsgegevens verzameld, door Michel van der Eycken, zij het dat diens verzameling voor de vijftiende eeuw en vroeger allerminst compleet kan worden genoemd: M. van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen (1220-1809)', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Duitse Orde in de balije Biesen 1* (Bilzen 1994) 1-181. De meeste andere balijen zijn in dit opzicht nauwelijks onderzocht. Pruisen is alleen voor de vroegste periode tot 1350 goed bestudeerd. Zie voor de stand van zaken met betrekking tot de vijftiende eeuw: Jähmig, 'Danziger Deutschordenskonvent'. Aan de prosopografie van de Lijflandse ordetak zijn inmiddels al wel een paar indrukwekkende studies gewijd. Zie de in noot 5 genoemde werken van Fenske/Militzer en Neitmann.

bestemd was, vertrok daarheen op jonge leeftijd en kwam in principe niet meer terug.²² Dat laatste blijkt uit een incident dat zich in 1454 in Utrecht afspeelde (zie de oorkonde in bijlage 2). De in de Lijflandse ordetack opgenomen broer van de zittende landcommandeur van Utrecht, die vermoedelijk wegens belemmerde carrièremogelijkheden op eigen initiatief uit Lijfland terug naar Utrecht was gekomen om daar op de zak van de balije te teren, werd daar met hulp van de familie zo snel mogelijk weer van een paard, een harnas en een vertrekpremie van niet minder dan 150 rijns gulden voorzien, op voorwaarde dat hij spoorlags opnieuw naar Lijfland zou vertrekken en nooit meer terugkomen. Wie daarentegen voor de balije ingekleed werd, maakte daar carrière en ging niet naar Pruisen of Lijfland, tenzij hij daar zelf uit verveeling heen wilde – zoals de Utrechtse broeder Bernd Schele die in 1434 zijn landcommandeur om overplaatsing verzocht en daadwerkelijk naar Pruisen vertrok²³ –, of in het geval dat de ridderbroeders voor een gemeenschappelijke expeditie werden opgeroepen. Dat was in de jaren na Tannenberg herhaaldelijk het geval in Biesen.²⁴ Het kwam nog in 1453 in Utrecht voor, toen daar een heraut van de hoogmeester verscheen om alle inzetbare broeders tot redding van Pruisen te hulp te roepen.²⁵

Het is niet bekend of er vanuit Utrecht toen ook werkelijk een expeditie naar Pruisen ondernomen werd. Na 1466 zijn er in ieder geval geen berichten meer over recrutering voor Pruisen en lijkt de balije geheel op zichzelf te staan. Dat geldt ook ten opzicht van Lijfland, waarheen al evenmin broeders meer werden gezonden. Voor Biesen en andere balijen is eenzelfde ontwikkeling waar te nemen. Afgezien van strafmaatregelen is van verplaatsing en mobiliteit van broeders tussen de balijen en de Baltische Ordestaten nauwelijks sprake meer.²⁶ De balijen hielden de opname van broeders in eigen hand, waarbij de landcommandeurs uiteraard de belangrijkste stem in het kapittel hadden.

Toelatingsvoorwaarden

De eisen die aan de nieuwe ridderbroeders werden gesteld, zijn niet op schrift gesteld in de oorspronkelijke statuten. Wel vindt men ze nader geformuleerd in een serie wetten die onder hoogmeester Dietrich van Altenburg in het midden van de veertiende eeuw aan de statuten werden toegevoegd.²⁷ Klaus Militzer veronderstelt op goede gronden dat ze reeds uit het midden van de dertiende eeuw dateren.²⁸ De eisen zijn vrij duidelijk; ze komen sterk overeen met die welke de Tempeliers aan hun aspirant-leden stelden.²⁹ Recruten van de Duitse Orde moesten jong zijn, geen lichamelijke gebreken vertonen, geen schulden of andere verplichtingen hebben en van riddermatige afkomst zijn. Deze uitgangspunten werden in 1400 nog onverkort gehanteerd en waren afgestemd op de praktijk van de inzet in Pruisen en Lijfland. De Orde kon op langdurige expedities, in slagen en schermutselingen alleen fysiek geharde en dus jonge mannen gebruiken. Zolang ridders nog werkelijk als vechtmachines in de strijd werden geworpen – in Lijfland was dat de hele vijftiende eeuw het geval; in Pruisen werd het militaire handwerk na Tannenberg steeds meer aan dure huursoldaten overgelaten – bleven dat belangrijke condities. De eis van riddermatige afkomst – *'würdig und wohl dazu geboren'* volgens de letterlijke tekst, of *'rittermesig und geboren zcu iren wappen'*³⁰ – moest in de eerste plaats garanderen dat aspirant-broeders enige vaardigheid hadden verworven in – of tenminste van huis uit bekend waren met het omgaan met paarden, zwaard en harnas. De hoogmeester mocht overi-

22. Boockmann, 'Herkunftsregion', 14; Neitmann, *Ritterbrüder aus Westfalen*, 631.

23. Archief van de Ridderlijke Duitse Orde, balije van Utrecht, inv.nr. 2198; De Geer, *Archieven*, nr. 807.

24. W. Reese, 'Gesamtdeutsche und territoriale Zusammenhänge in der Geschichte des Deutschritterordens der Niederlande', *Blätter zur Deutschen Landesgeschichte* 83 (1936/1937) 223-272, 243.

25. J.J. de Geer tot Oudegein, *Excerpten uit de oude rekeningen der Ridderlijke Duitse Orde, balije van Utrecht, vóór de kerkhervorming* (Utrecht 1895) 42.

26. Mol, 'Nederlandse ridderbroeders', 17.

27. M. Perlbach, *Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften* (Halle a/d Saale 1890; herdr. Tübingen 1975) 149.

28. Militzer, 'Aufnahme', 8.

29. A.J. Forey, 'Recruitment to the military orders', *Viator* 17 (1986) 139-171, 141 e.v.

30. Cf. noot 17.

gens van deze riddermatigheidseis afzien. Gezien het feit dat in de dertiende en veertiende eeuw ook veel patriciërszonen tot de gelederen van de ridderbroeders werden toegelaten, had zij toen nog geen beslissend standonderscheidend karakter.³¹

Dat zou echter in de loop van de vijftiende eeuw veranderen. Zowel in Pruisen en Lijfland als in de balijen wordt dan steeds meer nadruk gelegd op de edele afkomst. En edel betekent in die tijd en context niet edelvrij of hoog-adellijk maar riddermatig. Ook al traden er wel vrijgeboren edellieden, graven- en dynastenzonen toe tot de Duitse Orde, zij recruteerde toch vanaf het begin de meeste van haar broeders uit wat we in de Late Middeleeuwen de lage adel noemen.³² Deze lage adel onstond in het Duitse Rijk uit een samensmelting van de groep der vrije ridders en de stand der ministerialen: oorspronkelijk onvrije dienstlieden van belangrijke heren. Dat de Duitse Orde een echte ministerialen-orde was, blijkt ook wel daaruit dat de meeste hoogmeesters, maar ook de landmeesters van Duitsland en Lijfland oorspronkelijk uit die stand afkomstig waren.

Wat nu opvalt is dat in de vijftiende eeuw zowel in Pruisen en Lijfland als in de balijen binnen het Duitse Rijk steeds sterker de roep te horen valt dat broeders van volledig edele afkomst moeten zijn – eerst van de twee delen (dus van beide ouders) en vervolgens van de vier delen (dus van de grootouders). Aan die conditie moet allereerst zijn voldaan – vindt men – wil een broeder ambten kunnen vervullen en heerschappij uitoefenen. Wanneer bijvoorbeeld in 1442 een nieuwe landcommandeur in de balije Utrecht moet worden aangesteld, is het voornaamste bezwaar dat tegen een der beoogde opvolgers, de schaffenaar Dirk van Enghusen, wordt aangevoerd, dat hij – behalve dat hij weinig stemmen op zich had weten te verenigen – voor slechts een achtste deel van adel was, en dan ook nog van verre bastaardij.³³ Deze eis van complete riddermatigheid van vaders- en moederszijde werd echter ook voor de toetreding als zodanig gesteld. In 1440 verlangden ontevreden broeders van de Pruisische conventen in Koenigsberg, Balga en Brandenburg dat iedere nieuw op te nemen ridderbroeder moest kunnen bewijzen dat hij zowel van vaders- als van moederszijde edel geboren was.³⁴ Patricierszonen, bastaarden en halfedelen waren niet meer welkom, hoe goed ze ook onderlegd waren in bestuur en wapenhandel. In 1450 werd die edele geboorte uit de twee delen expliciet in een eedformule van de Duitsmeester vastgelegd.³⁵ Maar de trend wees toen echter al in de richting van een verdere verscherping. In 1451 eisten de visitatoren van de hoogmeester van de commandeur van Koblenz dat hij alleen broeders zou aannemen die een volledige riddermatige afkomst van de vier delen konden aantonen.³⁶ Die eis is omstreeks 1500 in de hele Orde gelidig geworden.³⁷ Voor alle duidelijkheid, patent op deze ontwikkeling had de Duitse Orde niet. De toepassing van het adels criterium en de verscherping daarvan in de vijftiende eeuw vinden we ook – en vaak nog vroeger – in de domkapittels, collegiale kerken en nonnenkloosters.³⁸

31. Maschke, 'Inneren Wandlungen', 258.

32. M. Hellmann, 'Bemerkungen zur sozialgeschichtlichen Erforschung des Deutschen Ordens', *Historisches Jahrbuch* 80 (1961) 126-142, 128.

33. 'want he een achtendeel noch geen deel en hadde dat der ridderscap to behoert, dan van verre basterdie': Geheimes Staatsarchiv Berlijn, Ordensbriefarchiv, inv.nr. 8306. De klacht, gericht aan de hoogmeester, was afkomstig van de voormalig landcommandeur van Westfalen en oud-commandeur van Ootmarsum Sweder Cobbing, die uit dezelfde landstreek als Enghusen afkomstig was.

34. Maschke, 'Inneren Wandlungen', 274.

35. Volgens deze formule had de kandidaat bij zijn toelating twee ridders uit zijn verwantschapskring mee te brengen, niet ouder dan veertig jaar, die konden garanderen dat de kandidaat '... siner synne, vernunftte, gelieder unn am leybe ungebrechelichen und von vater und muter edel und wappengenoss': Ordensbriefarchiv, inv.nr. 9447; Jähmig, 'Danziger Deutschordenskonvent', 161-162.

36. H. Reimer, 'Verfall der Deutsch-Ordensballei Koblenz im 15. Jahrhundert', *Trierisches Archiv* 11 (1907) 1-42, 29; Jähmig, 'Danziger Deutschordenskonvent', 162, nt. 52, vermeldt het geval van een Heinrich graaf van Schwartzburg, waarin reeds in 1432 voor kandidaat-broeder Hans van Hongede verklaard diende te worden dat hij vier riddermatige kwartieren had.

37. Militzer, 'Aufnahme', 14.

38. K. Militzer, 'Die Einbindung des Deutschen Ordens in die süddeutsche Adelswelt', in: H.Z. Nowak ed., *Ritterorden und Region – Politische, soziale und wirtschaftliche Verbindungen im Mittelalter*, Ordines Militares – colloquia Torunensia Historica 8 (Torun 1995) 141-160, 153-154; A. Schulte, *Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter*. Studien zur Sozial-, Rechts- und Kirchengeschichte (Stuttgart 1910) 29 e.v.; E. Koch, *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600* (Leeuwarden/Mechelen 1994) 65.

Broeder van Duitse komaf: het belang van de regio

Wat tegelijkertijd veranderde, was dat het lidmaatschap beperkt werd tot personen van wat dan de Duitse natie heet. Op het eerste gehoor klinkt dat misschien wat wonderlijk vanwege de naam Duitse Orde. Die naam is echter afgeleid van het Hospitaal der Duitsers in Jeruzalem dat de Orde als haar wèzenlijke centrum beschouwde. Een formele beperking tot Duitstaligen was er echter niet. De Duitse Orde had ook op dit terrein een universeel uitgangspunt, net als de andere ridderorden.³⁹ Hoewel in de praktijk de leden voor het overgrote deel afkomstig waren uit het Duitse Rijk, werden ook wel mannen uit niet-Duitstalige streken als broeders opgenomen, vooral omdat de Orde goederen en vestigingen in niet-Duitse streken bezat die ze niet alleen met broeders uit het Duitse Rijk kon bezetten. Zo werden tot de veertiende eeuw heel wat Italianen, Zweden, Friezen, enkele Fransen en Spanjaarden en nu en dan ook nog wel een Pool tot de Orde toegelaten.⁴⁰

Dat nu werd in de vijftiende eeuw verleden tijd. De roep weerklonk steeds meer om uitlandse ridders de toegang tot de Orde te ontzeggen. Toen de landcommandeur van Biesen in 1449 een Waals-sprekende zoon van de graaf van Namen als ridderbroeder naar Pruisen zond, schreef de hoogmeester hem, dat dit toch niet echt de bedoeling was; de man werd linea recta teruggestuurd.⁴¹ De Orde was een 'Duitse' broederschap waarin volgens de hoogmeester tot dusver geen niet-Duitsers opgenomen waren: wie lid wilde worden moest van 'Duytschen Tongen' zijn. Dat het de landcommandeur van Biesen was, die dit te horen kreeg, is begrijpelijk omdat juist zijn balije in een tweetalig gebied gelegen was.

Deze definitieve uitsluiting van andere naties en talen liep parallel met het sterker worden van het regionale bewustzijn binnen de ordegemeenschap als geheel. Of misschien kunnen we beter van regionaal particularisme of regionalisering spreken.⁴² De groei daarvan blijkt het duidelijkst uit de mogelijkheden die in de eerste helft van de vijftiende eeuw zowel in Pruisen als in Lijfland rezen over de bezetting van de hoge ambten.⁴³ Wie hoog in de hiërarchie steeg, bevoorreedde eerst zijn eigen familieleden en vervolgens vooral zijn landslieden, dus de leden uit het eigen regionale adelscircuit. Daardoor ontstonden er monopoliseringstendenties die als vanzelf tot klachten over achterstelling bij leden van andere 'naties' leidden. In Pruisen ging de strijd tussen Zuidduitsers (Franken en Zwaben) en de Noordduitsers (Westfalen en Rijnlanders); in Lijfland ging het tussen de Westfalen en Rijnlanders onderling: geen partijen die elkaar niet konden verstaan, maar duidelijk wel afkomstig uit adelsgroepen die niet door familiebanden met elkaar verbonden waren. In beide gevallen waren de klachten het sterkst op het moment dat de grootste groep – dankzij een particularistisch benoemingsbeleid van respectievelijk de hoogmeester en de meester van Lijfland – een tijdelijke achterstelling moest dulden. In beide gevallen ook won uiteindelijk de grootste groep, die haar succes vervolgens zodanig uitbuitte dat de broeders uit de minderheid nauwelijks meer aan belangrijke ambten konden geraken.⁴⁴

Financiële voorwaarden

Net zoals voor iedere andere geestelijke orde, gold voor de Duitse Orde de kanonieke regel dat voor de toetreding geen financiële of andere materiële tegenprestaties geëist mochten worden.⁴⁵ Dat zou immers simonie zijn. In de praktijk werd die regel ook door de leiders van de

39. U. Arnold, 'Europa und die Region – widerstreitende Kräfte in der Entwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter', in: H.Z. Nowak ed., *Ritterorden und Region – Politische, soziale und wirtschaftliche Verbindungen im Mittelalter*, *Ordines Militares – colloquia Torunensia Historica* 8 (Torun 1995) 161-172, 164.

40. Maschke, 'Inneren Wandlungen', 253-255; Militzer, 'Aufnahme', 9-10.

41. Voigt, *Zwölf Balleien* I, 273-274.

42. Arnold, 'Europa und die Region', 165 e.v.

43. Voor Pruisen, zie: C.A. Luckerath, *Paul von Rusdorf, hochmeister des Deutschen Ordens 1422-1441* (Bad Godesberg 1969) 184 e.v.; voor Lijfland, zie: Neitmann, *Ritterbrüder aus Westfalen*, 54 e.v.

44. De 'Nederlandse' ridderbroeders werden tot de Rijnlanders gerekend en behoorden zowel in Pruisen als in Lijfland tot de verliezende partij: reden waarom ze na het midden van de jaren dertig in beide ordestaten nauwelijks meer carrièrekansen kregen, met als gevolg dat ze ook geen jongere familieleden en landgenoten konden patroneren. Daardoor nam het Nederlandse aandeel in het ridderbroederbestand van Pruisen en Lijfland extra snel af: Mol, 'Nederlandse ridderbroeders', 20 e.v.

ridderorden nogal makkelijk omzeild door de 'inkoopsom' als een vrijwillige gave voor te stellen.⁴⁶ Hij was wel degelijk 'verplicht'. Armoedegelofte of niet, wie niets meenam, kon simpelweg niet intreden. Jammer genoeg zijn over de hoogte van de inkoopsummen amper details bekend omdat er, juist in verband met de kerkrechtelijke regels tegen simonie, sinds de twaalfde eeuw weinig over op schrift werd gesteld.⁴⁷

Voor de Duitse Orde zijn op dit terrein weinig gegevens voorhanden. Wel weten we dat ridderbroeders die naar Pruisen of Lijfland trokken, voordat ze ingekleed werden één of meer paarden, een zadel, een harnas en wat een ridder nog meer aan wapenrusting nodig had, alsmede een bedrag voor de reiskosten naar het land van bestemming moesten betalen.⁴⁸ We zagen al dat de vertegenwoordiger van de meester van Lijfland daarvoor als standaardbedrag 60 rijngulden rekende, zij het dat er maar een paar van zijn kandidaat-ridders dat konden betalen. Het is precies het bedrag dat omstreeks 1450 werd gerekend voor de aankoop van drie paarden. Volgens de reeds aangehaalde eedformule van Duitsmeester Jobst von Venningen (1447-1454) moest de Pruisen-ganger over drie paarden of 20 gulden per paard beschikken, plus 25 gulden aan teergeld.⁴⁹

Het is niet duidelijk of de ridderbroeders die in de balijen intraden om daar ook te blijven, een dergelijke uitrusting mee moesten brengen. Ik denk het wel. In de rekeningen komt men hier en daar intredebedragen tegen waarvan niet bekend is of daarvoor ook nog een uitrusting moest worden betaald. Zo noteerde de Utrechtse landcommandeur in 1457 een bedrag van 100 rijngulden voor de inkleding van een zekere heer Claes van Malsen.⁵⁰ Of dit nu inclusief paarden en uitrusting was of niet, 100 rijngulden was voor die tijd een relatief groot bedrag, tenminste voor een vertegenwoordiger van de lage adel. Vermoedelijk was dit een soort standaardSom. Toen in 1467 de broeders van Biesen saneringsmaatregelen moesten nemen vanwege de teruglopende inkomsten, stelden ze een maximum-aantal broeders vast: 20 ridderbroeders en 20 priesterbroeders, met daarbij de conditie dat iedere ridderbroeder 130 rijngulden moest inbrengen; van aspirant-priesterbroeders werd 25 rijngulden verwacht.⁵¹ Gezien de noodzaak om de tering naar de nering te zetten, mogen we daarbij wel aannemen dat dat bedrag van 130 rijngulden een verhoging betekende ten opzichte van wat eerder gevraagd werd.

'Spital des armen Adels Tuetscher Nacion'

Met dit bericht over Biesen voor ogen kunnen we de vraag of de afname van het aantal ridderbroeders voortkwam uit een vermindering van de belangstelling voor de ridderbroederschap of uit een doelbewuste politiek van de ordeleiding om het aantal te beperken, zonder problemen beantwoorden. De belangstelling van vooral de regionale adel voor toetreding tot de rangen van de Orde was en bleef buitengewoon groot. Er werd juist door de lage adel in de verschillende regio's van het Duitse rijk voortdurend druk op landcommandeurs, hoogmeester en landmeesters uitgeoefend om jongere zonen uit hun gelederen toe te laten. In 1449 schreef de landcommandeur van Biesen aan de hoogmeester dat hij verwijten kreeg dat in zijn balije mensen uit andere landstreken worden opgenomen.⁵² Waar dient de Duitse Orde volgens de

45. Over intredescheningen aan religieuze instellingen in het algemeen, zie: J. Lynch, *Simoniacal entry into religious life from 1000 tot 1260. A social, economic and legal study* (Colombus 1976).

46. Forey, 'Recruitment', 155.

47. Voor Friesland zijn enkele gegevens beschikbaar over de betaling van intredesommen door Johannieten en Duitse Ordepriesterbroeders en serjantbroeders: Mol, *Friese huizen*, 87, 106.

48. In 1422 vroeg hoogmeester Paul von Rusdorf zijn afgezanten om broeders te recruteren '... die gutin harnisch und hengiste hetten': Jähmig, 'Danziger Deutschordenskonvent', 161. Verg. M. Biskup en I. Janosz-Biskupowa, *Protokolle der Kapitel und Gespräche des Deutschen Ordens im Reich (1499-1525)* (Marburg 1991) 42 (1502).

49. Zie hiervoor noot 35.

50. 'Item C rijngulden van heren Claes van Malsen als hie ten oirden gecleyt wart': Archief van de Ridderlijke Duitse Orde, balije van Utrecht, inv.nr. 330-1.

51. J. Grauwels, *Regestenlijst der oorkonden van de landkommanderij Oudenbiezen en onderhorige kommanderijen*, 4 dln. (Brussel 1966-1969) I, nr. 428.

52. Voigt, *Zwölf Balleien* I, 273.

edelen van de streek anders voor dan om een toevluchtsoord en een hospitaal te zijn voor de eigen adel? *'Spital und Zuflucht und Aufenthalt des Adels teutscher Nacion'*, of zelfs des *'Spital des Armen Adels Teutscher Nacion'* heet het nadien voortdurend in de bronnen.⁵³ En, zoals Manfred Hellmann duidelijk heeft gemaakt, voor 'arme Adel' moeten we hier 'lage adel' lezen.⁵⁴ Want het lijkt er niet op dat echt verarmde adel toegang kon krijgen tot een steeds kleiner aantal plaatsen, mede gezien de toch betrekkelijk hoge inkoopsommen die vereist waren. Verondersteld kan worden dat het per balije en per regio een selecte groep topfamilies binnen de lage adel was, die die toegang verkreeg en wist te behouden.

Hoe moeten we dan het gewicht van de economische teruggang inschatten die Benninghoven als verklaring voor de beperking van het aantal ridders gaf? Het lijkt geen twijfel dat de meeste balijen in de vijftiende eeuw niet echt floreerden, al ziet het beeld er voor een aantal balijen – in het bijzonder die van Franken – lang niet zo somber uit als wel gedacht is.⁵⁵ Hier moet evenwel nog veel onderzoek worden gedaan.⁵⁶ Zeker is dat de balije Thüringen bijvoorbeeld in de eerste helft van de vijftiende eeuw voortdurend op de rand van het faillissement verkeerde, al tekende zich nadien een zeker herstel af.⁵⁷ Het droevige lot van de balije in het door de Hussietenoorlog verscheurde Bohemen hoeft in dit verband niet verder te worden toegelicht.⁵⁸ De belangrijkste factor bij de economische teruggang was niet zozeer de beruchte depressie van de late veertiende eeuw, want die was in de meeste balijen in de eerste decennia van de vijftiende eeuw wel overwonnen.⁵⁹ Ook de hulp aan Pruisen putte de balijen niet echt uit, de kamerbalijen van de hoogmeester buiten beschouwing gelaten. Als er zich in de balijen grote materiële moeilijkheden voordeden, dan blijken die doorgaans teruggevoerd te kunnen worden op oorlogsomstandigheden of wanbeleid.

Waren de inkomsten in de tweede helft van de vijftiende eeuw in de balijen echt wel zoveel lager dan in de eeuw daarvóór dat er veel minder mensen van konden leven? Pruisen laat ik hier nu buiten beschouwing omdat de kosten van de oorlogsvoering er door de toepassing van het huurlingenstelsel zo hoog waren geworden dat de ordeheerschappij er door fiscale uitputting van het land aan ten onder zou gaan. Maar in de balijen? Het vreemde is – en ik neem Biesen en Utrecht maar weer als voorbeeld – dat in diverse balijen tal van kostbare bouwactiviteiten werden ondernomen in perioden waarin je die op het eerste gezicht niet zou verwachten. In Biesen bijvoorbeeld zien we dat landcommandeur Iwan van Cortenbach, die meer dan driemaal naar Pruisen trok om daar de hoogmeester met geld en gevechtskracht bij te staan, tussen 1420 en 1435 op zijn ordegoed te Gemert een compleet nieuw waterkasteel laat neerzetten, daarna de commanderijen van Bernissem en Bekkevoort verfraait, om vervolgens nog eens het hoofdcomplex van de balije in Maastricht op te knappen en uit te breiden.⁶⁰ In de balije Utrecht, die tussen 1440 en 1465 voortdurend ten prooi was aan interne onenigheid en vetes, die de balije reusachtige bedragen kostten⁶¹, liet landcommandeur Johan van Drongelen in 1475 een compleet nieuwe en luxueuze vleugel aan het conventscomplex te Utrecht toe-

53. Maschke, 'Inneren Wandlungen', 268; H.H. Hofmann, *Der Staat des Deutschmeisters* (München 1964) 199.

54. Hellmann, 'Bemerkungen', 137.

55. Hofmann, *Staat des Deutschmeisters*, 92 e.v.; Weiss, *Deutschordens-Ballei Franken*, 328-336, 392-394. Laatstgenoemde auteur concludeert op basis van gedetailleerd onderzoek dat de balije Franken onder landcommandeur Melchior Neuneck (1463-1491) een *'wirtschaftliche Aufschwung'* beleefde, hetgeen hem er toe leidt te beweren dat hij Voigts these over de economische neergang in de Duitse Orde in de vijftiende eeuw heeft weerlegd.

56. Voor Utrecht wordt momenteel met steun van het Balijekapittel bezitshistorisch onderzoek gedaan door M. Koopstra te Groningen.

57. B. Jähmig, 'Der Deutsche Orden und seine Ballei Thüringen im Mittelalter', in: U. Arnold ed., *Deutscher Orden 1190-1990*, Tagungsberichte der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung 11 (Lüneburg 1997) 305-358, 341 e.v.

58. Zie: J. Hemmerle, *Die Deutschordens-Ballei Böhmen in ihren Rechnungsbüchern 1382-1411* (Bad Godesberg 1967) 28 e.v.

59. K. Militzer, 'Auswirkungen der spätmittelalterlichen Agrardepression auf die Deutschordensballeien', in: U. Arnold ed., *Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte vom 13. bis zum 20. Jahrhundert* (Marburg 1978) 62-75, 74.

60. B. Aarts, 'Bouw en verbouw van het kasteel van de Duitse Orde', in: T. Thelen ed., *Commanderij Gemert. Beeldend verleden* (Gemert 1990) 43-64; 46-51.

61. Reese, 'Gesamtdeutsche Zusammenhänge', 251-260.

voegen.⁶² En dat terwijl hij volgens de baliekroniek bij zijn aantreden als landcommandeur de zolder leeg vond en de schatkist gevuld met schuldbrieven tot 3.000 rijns gulden. Hoe dat alles te interpreteren?

Het antwoord is natuurlijk niet zo ingewikkeld. Zowel Cortenbach en Van Drongelen waren uit op representatie, op het tonen van standseer, op een zekere luxe en ook op comfort. Hun bouwwerken weerspiegelen het gestegen verzorgingsniveau waaraan zij en hun adellijke medebroeders hechtten.⁶³ Het op een hoger peil brengen van dat verzorgingsniveau had een grotere prioriteit dan het in stand houden van het aantal ridderbroeders of het tot het uiterste steunen van de politieke ambities van de hoogmeester en de meester van Lijfland. Het betekende in de balijen dat in de afzonderlijke huizen na circa 1450-1470 vaak niet meer dan één ridderbroeder resideerde, die dan meteen ook het beheer in handen had. Van gemeenschappelijk leven, al dan niet in een convent, was steeds minder sprake. De minder welvarende huizen werden toevertrouwd aan priesterbroeders, die minder representatiekosten hadden. Het een had een versterkend effect op het ander. Elke ridderbroeder in de balije was nu dus per definitie bestuurder en landheer en diende als zodanig zijn stand op te houden. Het is al vaak opgemerkt, maar het blijft treffend om vast te stellen dat juist in deze tijd de ordeleden in de bronnen geen *fratres* maar *domini* worden genoemd.⁶⁴ Ze waren Duitse heren geworden in plaats van Duitse broeders.

Ter afsluiting zou ik willen concluderen dat de vijftiende eeuw niet met de ondergang van de Duitse Orde eindigde. Wel is er sprake van een enorme gedaanteverwisseling tussen 1400 en 1500, – tot uiting komend in het toelatingsbeleid –, van een universele broederschap naar een federatie van regionale adelscorporaties waarvan de voornaamste functie was het voeden en hooghouden van het zelfbewustzijn en standsbesef van de lage adel in de onderscheiden Europese regio's.

62. B. Klück, *De landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht* (Utrecht 1995) 26 e.v.

63. Over de persoon van Johan van Drongelen, zie: Mol, *Friese huizen*, 145 e.v. Aan Iwan van Cortenbach werd nog geen aparte studie gewijd.

64. P. Heim, *Die Deutschordenskommende Beuggen und die Anfänge der ballei Elsass-Burgund* (Bonn/Bad Godesberg 1977); Arnold, 'Europa und die Region', 167.

BIJLAGEN

1. *Aanbevelingsbrief van de hertog van Bourgondië aan de hoogmeester van de Duitse Orde voor de door Herman van Keppel, landcommandeur van de balije Utrecht (1422-1442), in de Orde opgenomen en naar Pruisen gestuurde jongeman Eduard van de Boekhorst, zoon van 's hertogs raad Johan van de Boekhorst.* Ongedateerd; in ieder geval van voor 1442. Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin, Ordensbriefarchiv, inv.nr. 7828. Adres: Hoichwirdigen in Gode onsen lieven ende gemynden neve den homeyster van Pruyssen. Opschrift: Herzog von Burgundie umb foederunge eyns jungen bruder her ins landt gesant. Met notarismerk c.q. handtekening: Paroen.

Hoichwirdige in Gode lieve ende geminde neve. Also onse geminde in Gode heer Harman van Keppel, lantkommenduyr van Utrecht, ter bede ende vruntliken versoeke ons lieven ende getruwen raets Johans vander Boechorst ende sommygen anderen synen vrienden Edewairt vander Boechorst, des selven ons getruwen raids sone, duegentlic in uwer oirde aengenomen ende ontfangen heeft ende nu den voirs. Edewairt bij uwer liefden sendet om veel goeder duechden te leeren ende te vernemen in oefeninge der wapen ende anders van des uwer ridderliker oirde bethaemt, so bidden wij uwer liefden als wij vruntlixte mogen, dat ghi onsen geminden Edewairt van der Boechorst voirn., dien wij gerne geholpen ende gevordert sagen, doir uwer ingeborenre duecht guetlic in uwen huse ontfangen, voirtsetten, stueren ende doen wegewijzen willet, gemerct dat onse getruwe sijn vader voirn. een vrome man van coomsten ende van goeder ridderliker airt is, u so goedertierlic ende duegentlic tot desen voirgen. jongen bewegende, dat die selve onser bede ende die vroemheit van sinen vader genyeten ende gevoelen moge, gelijc wij uwer liefden ymmer mit goeder herten toegetruwen, ende dair sult ghi ons te mael lieve ende danclic aen doen. Ende begeerdi weder enige saken die wij vermogen, dair en willen ons niet in sparen uwe liefde, die onse heere God altois bewair langlivich, salich ende gesont. Gescreven upten achtiensten dach in meye.

Die hertoge van Bourgondien, grave van Vlaendren, van Arthois, van Bourgondien ende van Namen.

2. *Overeenkomst tussen ridderbroeder Jan van Enghusen en zijn broer, landcommandeur Dirk van Enghusen, over de voorwaarden waaronder hij opnieuw naar Lijfland zal worden uitgezonden.* Gedateerd 9 juli 1454. Archief van de Ridderlijke Duitse Orde, balije van Utrecht, te Utrecht, inv.nr. 313*. Van de twee afhangende zegels resten slechts de perkamentstrookjes.

Ic brueder Jan van Enghusen, Duytsches oirdes, doe kont allen luden geestlich ende wertlich die dese quitancie zien off horen lesen, dat mij die lantcompthur van Utrecht des selven oirdes voldaan heeft nae seggen ende uutsprake der compthurs ende heren, van woirde tot woirden, inhouwende als hier nae bescreven staet. Dits sulc seggen ende uutsprake als wy, Wouter die Gruter van Dieren, Jan van Haefften toe Tiell ende Frederic van Beveren toe Oetmerschem, compthuren, ende Johannes van Bairlant ende Gheryt Baeck eendrachtelic geseit hebben tuschen heren Dirc van Enghusen, lantcompthur tUtrecht, ende heren Jan, synen vleijsliken ende geoirdent bruder, op sulcke gebreke als sy mit malcanderen uutstaende hadden.

In den yersten, soe seggen wy se guede vrunden. Item soe sal heer Jan voirsr., des lantcompthurs brueder, van stonden aen by synen brueder ende ander vrunde trecken off hy will, ende dair mede schaffen dat hem van noede sy, bijnnen ses weken. Item als die selve heer Jan van daen weder comen is, sal hy terstont hem bereyden ende trecken van Utrecht

tot Lieflant ende comen niet weder. Ende des soe sal die lantcompthur tot gereeschappen heren Jans scriven toe Amsterdam aen heer Willam off andere vrunden toe Amsterdam om te weten gereeschap van schepen die te mynsten in die Elve off toe Hemborch. Ende dan sel hem die lantcompthur tot synre noetdorften geven als hier nae bescreven staet. Item tabbert, kogel, wamboys, hosen ende hoyck. Item wes heer Jan noch toe Arnhem van sadel ende toem noch schuldich is, dat sal die lantcompthur aff doen ende betalen. Item soe sal die lantcompthur synen jonghen cleden in goeder wijs ende redelic is. Item dair toe sal die lantcompthur heren Jan voirscr. tot synen hernisch ende teringen geven hondert ende vyftich Rijnsche gulden, in myns heren gulden van Utrecht, gerekent voir II Ryns gulden off payment dat dair goet voir is, ende die sal heer Jan voirscr. ontfangen tUtrecht, nae dat hij die voirscr. punten voldaan heeft ende quitancie daer van gegeven heeft. Item van desen punten sal men een ygelic een sedel geven diets begeert. Want dan ic heer Jan voirscr. een sedel van deser voirscr. uitsprake heb, welc ic geloeft heb ende gelove te voldoen ende na te volgen als voirscr. staet, soe bekenne ic dat die lantcompthur van Utrecht voirscr. voldaan heeft ende my bewesen, gehouden ende betaelt geheellicken alle punten ende elcke bijsonder in deser voirscr. uitspraken ende voirwairden voirscr., nyet dair ynne uutgesondert. Ende belyde my dair off clairliken vernoaget. Ende hem dair om qwyt geschouden ende schelde volcomeliken qwyt van allen desen punten, voirwairden ende gelde voirscr. den lantcompthur voirscr. ende alle synen husen ende oirden ende alle die genen die dair off qwytscheldinge off qwyntancien behoeven moegen. Ende gelove voirt hierenboven te houden ende te voldoen by mynre eren, gelove ende ede dit voirscr. seggen als voirscr. staet in dien punten die my aencomen off comen moegen, sonder enich gebreck dairynne te laten vallen in enyger wys, sonder argelist.

In kennisse der wairheit soe heb ic heer Jan voirscr. myn segel aen deser qwyntancien gehangen ende dair toe mede heren Jan Uuijtenhorst, canonick tSinte Marien tUtrecht, gebeden dese quijtancie myt my te besegelen. Des ic heer Jan voirscr. om bedes wil heren Jan voirscr. geerne gedaen heb, ende heb myn segel mede aen deser qwyntancien gehangen tot meerer wairheden ende kennysse. Gegeven int jaer ons Heren dusent vierhondert vier ende vyftich des dynsdages op octava Visitacionis Marie.